

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT,
METODOLOGIYA VA YANGICHA YONDASHUV”**

mavzusidagi

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari

(V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov muallifligida yaratilgan “O‘zbek dialektologiyasi” darsligining 60 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan)

2022-yil 21-may

TOSHKENT – 2022

IQON SHEVASIDA OLMOSHLAR XUSUSIDA

*Xidraliyeva Zoxira,
ToshDO‘TAU katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada Iqon shevasida qo‘llanadigan olmoshlar va ularning turlanishi hamda murakkab olmoshlarni hosil qilishda yuzaga keladigan turli fonetik o‘zgarishlar, o‘ziga xosliklar haqida fikr yuritiladi.

Annotation. The article discusses the pronouns used in the Ikan dialect and their variations, as well as the various phonetic changes and peculiarities that occur in the formation of complex pronouns.

Kalit so‘zlar: sheva, adabiy til, lahja, olmosh, ko‘plik, kelishik, affiks, fonetik o‘zgarish.

Keywords: dialect, literary language, pronoun, plural, affix, phonetic change.

Shevalarda olmoshlar adabiy tildan jiddiy farq qilmaydi. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik o‘zgarish bilan qo‘llanadi [Ashirboyev, 2021: 69]. Iqon shevasida kishilik olmoshlari turkiy tillar [Щербак, 1977:124] kabi män, sän, u(l), bizär, sillär, ular tarzida qo‘llanadi.

Kishilik olmoshlari kelishiklar bilan quyidagicha turlanadi:

№	Kelishiklar	Adabiy tilda	Shevada
1	Bosh kelishik	<i>män, sän, u</i>	<i>men, sen, u</i>
2	Qaratqich kelishigi	<i>me:η, se:η, uniη</i>	<i>mening, sening, uning</i>
3	Tushum kelishigi	<i>me:ni, se:ni, uni</i>	<i>meni, seni, uni</i>
4	Jo‘nalish kelishigi	<i>maηa//ma:, saηa//sa, uηa,</i>	<i>menga, senga, unga</i>
5	O‘rin-payt kelishigi	<i>me:ndä, se:ndä, unda</i>	<i>menda, senda, unda</i>
6	Chiqishi kelishigi	<i>me:ndin, se:ndin, u:ndin</i>	<i>mendan, sendan, undan</i>

Ta’kidlash lozimki, kishilik olmoshlarining I va II shaxs birlikda bosh kelishikdagi *men, sen* shakli shevada *män, sän* hamda jo‘nalish kelishigida Xorazm shevalari kabi [Абдуллаев, 1961:157] *maηa, saηa* tarzida qo‘llanadi, lekin qaratqich, tushum, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari bilan turlanganda *me:η, se:η; me:ni, se:ni; me:ndä, se:ndä; me:ndin, se:ndin* tarzida shu bilan birga, *men* bilan ~ *me:m b‘läm*, *sen* bilan ~ *se:m b‘läm* kabi ikki so‘zning talaffuzi jarayonida

sandhi hodisasi yuzaga keladi, ya'ni oldingi soʻz nihoyasidagi tovush *n* (til) undoshi ikkinchi soʻzning birinchi tovushi *b* (lab) undoshiga moslashadi. Shu bilan birga *män*, *sän* olmoshlari tarkibidagi *ä* unlisi *e* ga moslashishi kuzatiladi.

KOʻPLIKDA

№	Kelishiklar	Shevada	Adabiy tilda
1	Bosh kelishik	<i>bizär, sillär, ular</i>	<i>biz, siz, ular</i>
2	Qaratqich kelishigi	<i>bizäriñ, silläriñ, ulariñ</i>	<i>bizning, sizning, ularning</i>
3	Tushum kelishigi	<i>bizärni, sillärni, ularni</i>	<i>bizni, sizni, ularni</i>
4	Joʻnalish kelishigi	<i>bizärgä, sillärgä, ularğa</i>	<i>bizga, sizga, ularga</i>
5	Oʻrin-payt kelishigi	<i>bizärdä, sillärdä, ularda</i>	<i>bizda, sizda, ularda</i>
6	Chiqishi kelishigi	<i>bizärdin, sillärdin, ulardin</i>	<i>bizdan, sizdan, ulardan</i>

I va II shaxs *biz, siz* olmoshlari koʻplikda *bizär, sillär* tarzida qoʻllanadi, ya'ni *-lar* koʻplik shakli bilan birga ifodalanadi, adabiy til va baʼzi shevalardagidek *biz, siz* tarzida qoʻllanmaydi [Иброҳимов, 1967:156]. Shevada *siz* shakli II shaxs birlikning hurmat maʼnosini ifodalaydi, *sillär* esa koʻplikni.

Iqon shevasida koʻrsatish olmoshlaridan: *änä, mänä, u(l), bu(l), šu(l), anov, manov* olmoshlari qoʻllanadi, *oʻsha, ushbu* olmoshlari umuman qoʻllanmaydi.

u(l), bu(l), šu(l) olmoshlari kelishiklar bilan quyidagicha turlanadi:

№	Kelishiklar	Shevada	Adabiy tilda
1	Bosh kelishik	<i>u, bu, šu</i>	<i>u, bu, shu</i>
2	Qaratqich kelishigi	<i>uniñ, muniñ, šuniñ</i>	<i>uning, buning, shuning</i>
3	Tushum kelishigi	<i>uni, muni, šuni</i>	<i>uni, buni, shuni</i>
4	Joʻnalish kelishigi	<i>uñä, muñä, šuñä</i>	<i>unga, bunga, shunga</i>
5	Oʻrin-payt kelishigi	<i>unda, munda, šunda</i>	<i>unda, bunda, shunda</i>
6	Chiqish kelishigi	<i>undin, mundin, šundin</i>	<i>undan, bundan, shundan</i>

Tadqiq etilayotgan shevada ham boshqa oʻzbek shevalari kabi [Шоабдурахмонов, 1976:44] *u(l), bu(l), šu(l)* koʻrsatish olmoshlari *yer, yoq* soʻzlari bilan qoʻshilganda, kuchli fonetik oʻzgarishga uchraydi: *u yer ~ e;* *bu yer ~ be;* *shu yer ~ še;*; *u yoqqa ~ jaqa, bu yoqqa ~ bʼja:qa, shu yoqqa ~ šʼja:qa*. U yerda nima ish qilasan? ~ **E:dä** ni:š qilasa? Bu yerga kim oʻtirdi ~ **Be:** kim

o:tirdi? Kuni *bo'yi shu yerda bo'ldim*. ~ *Küni b'läm še:dä o:dım*. U yoqqa, bu yoqqa jura bermay, ishingni qil ~ **Jaqa, b'ja:qa** *jürä be:mäj, i:şinı qı*. Shu yoqqa hech kim o'tmadimi ~ **ş'ja:qa** *he:ş kim ö:tmädinä?*

Murakkab ko'rsatish olmoshlarda ham turli fonetik o'ziga xosliklar uchraydi: mana bu yerga ~ *mänäjgä*, mana bu yerda ~ *mänäjdä*, mana bu yerdan ~ *mänäjdin*; ana u yerga ~ *änäjgä*, ana u yerda ~ *änäjdä*, ana u yerdan ~ *änäjdin*. Mana bu yerga kel ~ *Mänäjgä kä*. Mana bu yerda men izlagan narsa bor ekan. ~ *Mänäjdä män izlägän nä:sä ba:r äkä*. Mana bu yerdan ~ *mänäjdin*. Shu bilan birga, ko'rsatish olmoshlariga *-day, -dek* affikslari qo'shilganda ham shevaga xos fonetik o'zgarishlarga uchraydi: unday ~ *undaq*, bunday ~ *mundaq*, shunday ~ *şundaq*; undek ~ *undaqa*, bundek ~ *mundaqa*, shundek ~ *şundaqa*.

So'roq olmoshlari. Shevada so'roq olmoshlari adabiy til va boshqa shevalardagi ma'nolarga mos keladi, faqat, turli affikslarni qabul qilganda va so'z birikmalarini hosil qilganda, o'ziga xos fonetik o'zgarishlarni ko'rish mumkin: *kim*, nima ~ *ni*, *qajsı //qaj*, qanday ~ *qandaq*, *qalaj*, *qanča*, *qajsı*, nimaga ~ *ni:gä*, nimada ~ *ni:dä*, nimadan ~ *ni:din*, qayoqqa ~ *k'jaqqa*, qayoqda ~ *k'jaqta*, qayoqdan ~ *k'jaqtın*, qayerga ~ *ke:gä*, qayerda ~ *ke:dä*, qayerdan ~ *ke:din*, nima qildi, ~ *niqıdı*, nima bo'ldi ~ *nio:dı*, *qača:n*, *qanı*, *nechuk* ~ *näçik*, nima uchun ~ *ni:üçün* so'roq olmoshi ayrim o'rinlardagina uchraydi ushbu olmosh, asosan, *ni:gä* yoki *hi*:olmoshi orqali ifodalanadi: Oyim kecha senikiga nima uchun kelmabdi? ~ *A:jam ke:çä se:ñkä hi:kämäpti?* Nima uchun hamma seni chaqiradi? ~ *Hi hä:mmä se:ni ça:qıradı?* Nima uchun baqirding? ~ *Hi ba:qırdıñ?*

O'zlik olmoshi. O'zlik olmoshida shevaga xoslik kuzatilmaydi, adabiy til va boshqa shevalar bilan bir xil.

Gumon olmoshlaridan shevada *alla* elementi yordamida hosil qilingan gumon olmoshlaridan faqat *älläqandaq*, *biräv//birävlär* olmoshi va *pala:nča*, *tü:länčä* kabi olmoshlar uchraydi, ammo *-dir* elementi yordamida hosil qilingan gumon olmoshi, umuman, qo'llanmaydi. Allaqanday bo'lmasdan, aytib bergin. ~ *Älläqandaq o:labe:mäj e:däbe:säj*. Qilgan ishingni birov bildi deysanmi? ~ *Qıyan i:şinı biräv bildi de:jsänä?* Uña *da:jım pala:nča b'län tü:länčä qaraşadı*, *şu:lar b'län pitädi*, *unıñ i:şi*.

Birgalik olmoshilaridan *hä:mmä*, *bä:ri*, *bütün* olmoshlari faol qo'llanadi: *hä:mmä ba:llar*, *hä:mmä kädi*, *bä:ri baradına*, *bä:ri kä:pti*, *b'tu:n ö:jdin izlädim*, *bä:r i:şni qıdım*. Shunisi xarakterliki, shevada birgalik olmoshi *butun* so'zi tarkibidagi *b* tovushi o'z pozitsiyasida mustahkam, ammo *butun olma*, *butun non* kabi so'z birikmalarida *b* ~ *p* mosligi kuzatiladi, ya'ni *pü:t'n alma*, *pü:t'n na:n* kabi.

Bo'lishsizlik olmoshilar ham adabiy tildan kichik fonetik farqlar bilan qo'llanadi: *he:ş kim*, *he:ş nä:sä*, *he:ş ke:gä*, *he:ş kedä* *he:ş ke:din*, *he:ş qandaq*,

he:š bā:lā. Hech nima olmoshi o‘rnida salbiy ottenkasi kuchli bo‘lgan he:š bā:lā olmoshi shevada ko‘p qo‘llanadi: Hech narsadan xabari yo‘q ~ He:š bā:lādin xa:bari joq. Hech narsa qolmabdimi? ~ He:š bā:lā qa:maptina? Boshini qattiq urib oldi, hech narsa qilmadimi? ~ Ba:šini qa:ttiḡ u:rib a:di, He:š bā:lā qa:maptina

Xulosa shuki, Iqon shevasida olmoshlar affikslar bilan qo‘llanganda, o‘ziga xos qator xususiyatlari bilan adabiy til va o‘zbek tilining boshqa shevalaridan farq qiladi.

Ayniqsa, ko‘rsatish olmoshlari *u yer, bu yer, shu yer, u yoq, bu yoq, shu yoq* kelishik affikslarini qabul qilganda, soddalashish va kuchli fonetik o‘zgarishlar o‘ziga xos shaklda namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. –Б. 157.
2. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 69.
3. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.156.
4. Шоабдурахмонов Ш. Тошкент области ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.44.
5. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюрских языков. – Ленинград: Наука, 1977. – С. 124

MINGBULOQ SHEVASINING O‘ZIGA XOS LEKSIK XUSUSIYATLARI

*Usmonov Musurmon Mamirali o‘g‘li,
Namangan davlat universiteti o‘qituvchisi
musulmonusmonov3004@gmail.com*

Annotatsiya. *Maqolada Mingbuloq tuman shevasi leksik birliklarining o‘ziga xos leksik-semantik jihatlari yoritilgan va ularning qo‘llanishi areallari belgilangan.*

Kalit so‘zlar: *leksik birlik, semantik xususiyat, fonetik hodisalar, transkripsiya, dialekt, fonetik xususiyatlar, vokalizm, konsonantizm, kontrast unli*

Annotation. *The article describes the specific lexical-semantic aspects of the lexical units of Mingbulak district dialect and identifies the areas of their use.*

Keywords: *lexical unit, semantic feature, phonetic phenomena, transcription, dialect, phonetic features, vocalism, consonantism, contrast vowel*

2- SHU'BA.

SHEVALARNING STRUKTURA XUSUSIYATLARI

1.	Ibragimov Y.M., Musayeva E., Shevalar leksikasining taraqqiy etishida kasb-hunar terminlarining o'rni	92
2.	Ibragimova Zamira, Abdullayeva Munisa Shevalarda laqablar etimologiyasi va ularning ijobiy, salbiy ma'noda ishlatilishi (Hazorasp tumani misolida)	95
3.	Suvonova Rohila Akramovna Qipchoq shevalarida harakat fe'llari	99
4.	Raxmonov Navro'z Sattorovich O'zbek shevalarida so'z yasalishi (Navoiy viloyati shevalari misolida)	102
5.	Yangiboyeva A.F. Amudaryo tumani shevalarida hozirgi zamon fe'l shakllari	109
6.	Xidraliyeva Zoxira Iqon shevasida olmoshlar xususida	115
7.	Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li Mingbuloq shevasining o'ziga xos leksik xususiyatlari	117
8.	Yusupova Manzura, Orislanova Hamida Xorazm o'g'uz shevalari leksikasidagi eroniy tillarga oid o'zlashmalarning ayrim mavzuiy guruhlari	123
9.	Сайфуллаев Бауыржан Нұрымбет ұлы Шыршық қазақ гoвopларынның фонетикалық ерекшеліктері	126
10.	Abdusattorova Dilshodabegim Vodil shevasida insonlarning tashqi qiyofasini va sifatlarini ifodalovchi leksemalar	131
11.	Ahatova Gulchehra Tayloq tumani Yastepa qishlog'i shevasiga doir dastlabki kuzatishlar	138
12.	Umarova Kamola Yangiqo'rg'on tumani shevasining o'ziga xos xususiyatlari (Qorapolvon qishlog'i shevasi misolida)	141
13.	Nasrullayev Oyatullo Turkovul va Beshbuloq qishloqlari shevasida turlanish	145
14.	Narbayeva Dildora, Abduraximova Shaxnoza Xorazm shevalaridagi uy-ro'zg'or leksikasining tarkibiy tahlili	150
15.	Asatullayeva Dilnavoz Buxoro shevalaridagi fono-morfologik hodisalar talqini	153
16.	Rozumbetova Xilola Umar qizi O'g'uz lahjasining fonetik xususiyatlari	158
17.	Eshboyeva Shoir Bakir qizi Bandixon tumani shevasiga oid ba'zi bir dialektal so'zlar izohi	162